

ANADOLU'DAKİ ERKEN BİZANS KİLİSELERİNDE PASTOFORİON

Aybüke Aleyna SANDIKÇI¹

¹ Doktora Öğrencisi, Sanat Tarihi Bölümü, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale, Türkiye

Makale Bilgisi

Geliş Tarihi: 18.04.2025

Kabul Tarihi: 11.06.2025

Yayın Tarihi: 30.06.2025

Araştırma Makalesi

Öz – Bu çalışma, Anadolu’da Erken Bizans Döneminde inşa edilmiş kiliselerde yer alan pastoforion adlı birimlerin mimari özellikleriyle ilişkili bir değerlendirmesini sunmayı hedeflemektedir. Bu birimler kilisenin merkezi apsisin iki yanında yer alan ve genellikle ökaristi ayini ile ilişkili kullanımları kabul edilmiş mekânlardır. Genellikle kare veya dikdörtgen planlı küçük boyutlu bu mekânlar kilise mimari şemasına dördüncü yüzyıl itibarı ile katılmışlardır ve çeşitli eyaletlerin kilise binalarında görülmürl. Ancak anlaşılan o ki her bölgede aynı anda ortaya çıkmamışlardır. Bu bağlamda Suriye, Ravenna, Yunanistan ve Anadolu’da erken dönem örnekleri bilinir. Fakat imparatorluğun başkenti Konstantinopolis’te ancak 10. yüzyılda ortaya çıkarlar. Bu sebeple Anadolu’nun erken pastoforionları özellikle coğrafi olarak yakınlık içinde olduğu Suriye örnekleriyle ilişkili olmalıdır. Suriye kiliselerinin ayırt edici özelliği, kutsal alanı apsis ve iki yanındaki odalarla tasarlayan üçlü mimari kurgu olarak tanımlanır ve fazlaca örneği bilinir. Ayrıca bölgede odaların ökaristi haricinde vaftizhane ve martirion işlevleriyle kullanıldığı bilinmektedir. Anadolu’da erken dönemde kilise plan şemasına dahil edilmeleri, biçimlenişleri ve özellikle kanıtlanabilen vaftizhane kullanımları iki bölge arasında mimari pratiklerin aktarıldığını kanıtlar. Bu kaniya hizmet eden bir başka veri pastoforionlara sahip binaların Akdeniz’in kıyı şeridindeki yerleşimlerde, Likya ve Pamphylia’da daha az olmakla birlikte Ovalık Kilikya ve Dağlık Kilikya (Isauria) bölgesinde yoğunlaşmasıdır. Ancak mimari ve işlevsel aktarımların tümüyle uygulandığını söyleyemeyiz. Örneğin martirion işlevi Suriye’ye kıyasla pek bilinmemektedir ve Kilikya kiliselerinde görüldüğü gibi farklı mimari biçimlenişlerle kendilerine has özellikler almışlardır.

Anahtar Kelimeler: Pastoforion, Prothesis, Diakonikon, Bizans Mimarisi, Anadolu

¹ aybukesndkc@gmail.com (Sorumlu Yazar/Corresponding Author), ORCID: 0009-0007-3690-3163

PASTOPHORION IN EARLY BYZANTINE CHURCHES IN ANATOLIA

¹ Ph.D. Student, , Department of Art History, Faculty of Humanities and Social Sciences, Çanakkale Onsekiz Mart University, Çanakkale, Türkiye

Article Info

Received: 18.04.2025

Accepted: 11.06.2025

Published: 30.06.2025

Research Article

Abstract – This study aims to present an evaluation of the units called pastophorion in churches built in the Early Byzantine Period in Anatolia, in relation to their architectural features. These units are spaces located on both sides of the central apse of the church and are generally accepted to be used in relation to the eucharist. These small-sized spaces, usually with square or rectangular plans, were included in the church architectural scheme as of the fourth century and are seen in church buildings of various provinces. However, it is understood that they did not emerge simultaneously in every region. In this context, early examples are known from Syria, Ravenna, Greece and Anatolia. However, they only emerged in the capital of the empire, Constantinople, in the 10th century. For this reason, the early pastophorions of Anatolia should be related to the Syrian examples, with which they are geographically close. The distinctive feature of Syrian churches is defined as the tripartite architectural structure that designs the sacred area with the apse and the rooms on both sides, and many examples are known. It is also known that the rooms in the region were used for baptistery and martirion functions in addition to the eucharist. Their inclusion in the early church plan scheme in Anatolia, their formation and especially their proven use of baptisteries prove that architectural practices were transferred between the two regions. Another piece of data supporting this view is that buildings with pastophorions are concentrated in the coastal settlements of the Mediterranean, in the regions of Cilicia and Isauria, although less so in Lycia and Pamphylia. However, we cannot say that architectural and functional transfers were fully implemented. For example, the martirion function is not well known compared to Syria and, as seen in the Cilician churches, they have acquired their own characteristics with different architectural formations.

Keywords: *Pastophorion, Prothesis, Diakonikon, Byzantine Architecture, Anatolia*

Anadolu'daki Erken Bizans Kiliselerinde Pastoforion

Giriş

Pastoforion, (παστοφοριον) Bizans mimarisi terminolojisinde, kilisenin doğusundaki merkezi apsisin kuzey ve güney yönünde yer alan iki yan odayı tanımlamaktadır. Konumlarına göre kuzeydeki prothesis² (πρόθεσις), güneydeki diakonikon³ (διακονικόν) olarak isimlendirilir. Ortaya çıkışları ile ilgili çeşitli savlar bulunur. J. W. Crowfoot (1941, 50) pastoforionların, yan neflerin sonunda oluşan kör alanları doldurulmak amacı ile inşa edildiklerini söyler. Öte yandan H. C. Butler (1906; 1923) bu mekânların kökenlerinin Roma pagan tapınaklarının düzenlenişinde olduğunu ve Hristiyan dini mimarisine aktarıldığını göstermeye çalışmıştır. G. Descoedres (1983, 26-31) tapınak mimarisinin yanında doğu mimarisinin saray ve konutları ile zafer takı veya şehir kapısı motiflerinin etkili olduğunu düşünmektedir. Hristiyan dini mimarisine hangi etkiyle girmiş olursa olsun, 4. yüzyılda inşa edilmiş kiliselerden itibaren mimari şemaya dahil olmuşlardır.

4. yüzyılda aynı zamanda kelimenin, bizim bildiğimiz anlamıyla ilk kez kullanıldığını, *Apostolik Anayasalar/Havarisel Kanunlar* (*Apostolic Constitutions*) metninde iki yerde görüyoruz. İlkinde kilise binasının nasıl olması gerektiğine dair verilen direktiflerde “και πρωτον μεν ο ουκος εστω επιμηκης, κατα ανατολας τετραμμενος, εζ εκατερων των μερων εχων τα παστοφορια προς ανατολην οτις εοικεν νηι.” (Funk 1905, 159-161) yani “*Ve ilk olarak, bina dikdörtgen şeklinde, doğuya doğru bakacak şekilde olsun, doğuda...iki yanında pastoforionları bulunsun.*” (Cresswell 1900, 74) şeklinde geçmektedir. Sonrasında komünyon bitimiyle ilgili verilen bilgilerde “και οταν παντες μεταλάβωσιν και πασαι, λαβόντες οι διάκονοι τα περισσεύσαντα εισφερéτωσαν εις τα παστοφόρια.” şeklinde kullanılmıştır (Funk 1905, 519). Bu cümle Türkçeye “*Ve herkes payını alınca, diyakozlar arta kalanları alıp pastoforiona getirirler.*” olarak çevrilebilir.

Apostolik Anayasalar’ın yazarı bizlere odaların yönünü doğu olarak doğrudan bildirir. Ayrıca ökaristi ayini bitiminde arta kalan sunuların pastoforionlara getirilmesini söyleyerek olasılıkla ilk başta da buradan sunağa taşındığını anlamamızı sağlar. Böylece metin bu odaların bugün bildiğimiz işleviyle, ökaristi liturjisinde kullanılan birimler olduğunun ipuçlarını sunmaktadır. Prothesis odası, aynı isimle anılan ve ökaristik sunuların (İsa’nın bedeni ve kanını sembolize eden ekmek ve şarap), ayin öncesinde veya esnasında hazırlık ritüelinin gerçekleştirildiği birimdir. Diakonikon ise ayin esnasında okunan metinler ile diğer metin koleksiyonların, bunun yanı sıra kilise hazinesinin yani liturjik objelerin saklandığı, diyakozların ayin için hazırlandığı mekandır. Böylece liturjik kullanımlara ayrılan yardımcı odalar şeklinde tanımlanırlar.

Genellikle kare ya da dikdörtgen formlu bu odalara yan neflerin doğu ucunda yer alan kapılar veya kemerli açıklıklar ile erişilir. İşlevleriyle bağlantılı olarak çoğu zaman kilisenin kutsal alanına, ayinin gerçekleştirildiği bemaya açılan ikincil açıklıkları bulunur (Fig.1). Hücrelerin içerisinde sabit ve işlevleriyle bağlantı kurabileceğimiz birtakım mobilyalar görmek mümkündür. Fakat kimi kiliselerin pastoforion hücrelerinde kaydedilen farklı mobilyalardan ve yazınsal verilerden, yukarıda açıklananlardan farklı amaçlar için kullanıldıklarını öğreniyoruz. Bunlar vaftizhane, martirion veya kutsal emanetlerle ilişkili kullanımlar, şapel, depo, kütüphane ve yazıhane gibi işlevlerdir.

En erken kiliselerden beri bilinmelerine karşılık, imparatorluğun her bölgesinde aynı vakitte ortaya çıkmazlar. Örneğin başkent Konstantinopolis’te kesin biçimde tarihlenebilen en erken örnek 907 yılında inşa edilen Konstantin Lips Manastırı’nın Kuzey Kilisesi’dir (Varalis 2006, 284). Kullanımları bir standart halini almamış gibidir ancak karşımıza Suriye, Ravenna, Yunanistan ve Anadolu’da Erken Bizans Dönemi

² Kelimenin dört farklı anlamı ortaya konulmuştur. *Septuaginta* (LXX) metninde, prothesis, ekmeği ve ekmeğin sofrasını belirtir, 800 yılı civarında yazıldığı düşünülen *Barberini Euchologion*’unda hediye ve sunu anlamında prothesis duasında geçmektedir (Brightman 1896, 309). Bir mekânı anlatmak üzere ancak 11.yüzyıla ait *Protheoria* metninde kullanılmıştır. Son olarak sunuların üzerine konulduğu masayı tanımlamak için nadiren kullanılmıştır fakat Konstantinopolis Patriği I. Kosmas’ın, Gelibolu piskoposu Paul’a yazdığı mektup ile kanıtlanmıştır (Descoedres 1983, 15-16).

³ Kelime basitçe “diyakoza ait olmak” manasına gelir. Terime 4. yüzyıldan itibaren kaynaklarda rastlanmaktadır ancak dönemin ve bölgelerin metinlerine bakıldığında Sekretarium, Vestiarium, Receptorium, Saluatorium, Metatorium, Gazophylakium, Pastoforion ile eş anlamlı kullanır (Descoedres 1983, 17).

kiliselerinde çıkarlar. Pastoforion birimlerini konu alan sınırlı literatürde Anadolu dışında bahsi edilen eyaletler ile ilgili çalışmalar mevcuttur. Bu konudaki en temel başvuru kaynaklarından George Descoeudres'in 1983 yılında yayımlanan *Die Pastophorien im syro-byzantinischen Osten: Eine Untersuchung zu architektur- und liturgiegeschichtlichen Problemen* adlı kitabı Suriye ve Konstantinopolis kiliselerindeki pastoforionlar ile ilgili geniş bilgi sunmaktadır. Ravenna'daki örnekler için Janet Charlotte Smith'in, 1990'da yayımlanan, *Form and Function of the Side Chambers of Fifth- and Sixth-Century Churches in Ravenna* ve *The Side Chambers of San Giovanni Evangelista in Ravenna: Church Libraries of the Fifth Century* isimli makaleleri bulunur. G. Soteriou'nun *Ἡ πρόθεσις καὶ τὸ διακονικὸν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ*, Orlandos'un *Ἡ ἀπὸ τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸ ἱερόν μετακίνησις τοῦ διακονικοῦ εἰς τὰς ἐλληνιστικὰς βασιλικὰς* ve D. Stričević'in *The diakonikon and the prothesis in early Christian churches* adlı çalışmalarında Yunanistan'daki pastoforionlara ilişkin bilgiler bulunabilir.

Anadolu bağlamında doğrudan pastoforionları ele alan bir çalışma, Neslihan Asutay-Fleissig'e ait *Byzantinische Apsisnebenräume: Untersuchung zur Funktion der Apsisnebenräume in den Höhlenkirchen Kappadokiens und in den Mittelbyzantinischen Kirchen Konstantinopels* adlı kitaptır. Ancak bu çalışma yalnızca Kapadokya'daki kaya oyma kiliselerle sınırlandırılmıştır. Anadolu'da yer alan kiliselere dair monografik çalışmalarda pastoforionlar ile ilgili bilgiler yer almakla birlikte, genel bir değerlendirme henüz yapılmış değildir. Alandaki bu eksikliği gidermek adına çalışmamızda Anadolu'da inşa edilmiş Erken Bizans dönemine ait kiliselerde yer alan ve mimari düzenlenişleri ve mobilya buluntularıyla fikir veren örnekleri literatür taramalarıyla tespit ederek değerlendirdik.

Anadolu'daki Erken Bizans Kiliselerinde Pastoforion

Pastoforion veya apsis yan odalarının 4. yüzyıldan itibaren mimari şemada görüldüğünü belirtmiştik. Yan odaların en sık karşılaştığı kuzey Suriye coğrafyasında en erken ve kesin tarihli pastoforionları olduğu bilinen yapı, 372 yılına tarihlenen Farfirtı Bazilikası'dır (Butler 1929, 33). Belirli bir duvar seviyesini korumuş olan ve apsis hizasından hafif taşma yapan iki odanın bemaya bağlantısı olmayıp yalnızca yan neflere erişimi bulunur. 383-395 yılları arasına atfedilen I'Djaz'daki Kutsal Havariler Kilisesi harap durumda olmasına karşılık takip edilebilen duvar izleri yan odalarının bulunduğunu gösterir (Butler 1929, 40). Bölgede Umm idj- Djimal'deki Masechos ve Doğu kiliseleri, Serdjilla ve Midjleyya'daki kiliseler, Ruwéha'daki Güney Kilise, Kharáb Shems'teki kilise, Brad Katedrali olarak bilinen yapı ve Khirbit Hass'taki kilise bu yüzyıl içerisinde değerlendirilmiş pastoforionlara sahip binalardır (Butler 1929, 12-40). 5. yüzyılda Suriye'de pastoforionlarla inşa edilen kiliselere Kalat Simon Manastırı'ndaki küçük kilise, Der Siman Batı Manastırı Kilisesi, Id-Dêr, Der Termanin ve Kasr il-Benat manastırlarının kiliseleri, Mshabbak'daki kilise, Klaudianos Kilisesi, Dar Kitâ Paul ve Moses Kilisesi, Ksedjbeh ve Zebed Doğu Kiliseleri, Shekh Sleman'daki Meryem Kilisesi ve Başufan'da Aziz Phokas Kilisesi örnek verilebilir (Butler 1929, 40-112) Boşra'daki 1 ve 3 numaralı kiliseler ile kentin katedrali olarak tanımlanan yapı, Kerratin'deki katedral binası, Bankusa Güney ile Umm idj-Djimal ve Dehes Batı kiliseleri, Zorah'ta Aziz George'a adanmış merkezi planlı yapı, Resafah'taki Aziz Sergios'a adanmış kilise ve Ruwéha'daki Bizzos ismiyle anılan bina ise 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Butler 1929, 112-171). Yan odaların yaygın kullanımı Suriye plan tipini domine eden etkenlerden biridir ve Bizans'ın ve dolayısıyla Hristiyanlığın hakimiyetinin yavaş yavaş sona ermesine değin bölge kiliselerinde liturjik gereksinimlerle tercih edilmişlerdir.

İmparatorluğun batısında ise Ravenna ve Yunanistan'da 5. ve 6. yüzyılda ortaya çıkarlar. Ravenna'da özellikle imparatorluk ile yakından ilişkili kilise binalarında bilinirler. Bunlara San Vitale, San Giovanni Evangelista, Sant'Agata Maggiore, St. Apollinare Classe örnek verilebilir (Smith 1990a, Fig.1). Yunanistan'da ise, Nikopolis şehrindeki A ve D Bazilikaları (Orlandos 1996, 356), aynı kentte bulunan Epirus kilisesi ve Nea Anchialos A Bazilikasında (Soteriou 1940) yan odalar bilinir fakat odalar kilisenin doğusunda değil batısındadır. Genellikle varsayıldığı gibi imparatorluk içindeki plan şemalarının kaynağı olması gereken başkent Konstantinopolis'te ise 10. yüzyıldan itibaren bilinirler. Konstantin Lips Manastırı haricinde Myrelaion Kilisesi (920) bu yüzyıla kesin biçimde tarihlenir. Özellikle Orta Bizans döneminden itibaren kilise inşasında öne çıkan Kapalı Yunan Haçı plan şemasına ait bu örneklerde, odalar artık doğuda

yer alan köşe birimlerinin bulunduğu yerde olabildiği gibi bunların gerisinde ve bu birimlerle iletişimde olabilmektedir.

Coğrafyayı Anadolu ile sınırladığımızda benzer bir tablo görülür. Her bölgede hem aynı yüzyılda ortaya çıkmamışlardır hem de yan odalara sahip kilise inşasının belirli bölgelerde yoğunlaştığı anlaşılmıştır. Örneğin Karaman/Binbirkilise'deki yapılarda doğuda sadece merkezi apsis yer alırken (Alpaslan 1998, 162) özellikle Ovalık ve Dağlık Kilikya'da (Isauria) erken dönemden itibaren gelişmiş pastoforionlara rastlanmaktadır.

4. yüzyılın imar faaliyetlerine ilişkin arkeolojik bulgular, yazınsal verilere kıyasla oldukça azdır (Niewöhner, 2016). S. Hill (1996, 114) tarafından "arkaik" özelliklere sahip olduğu belirtilen Korykos mağarasındaki Meryem Ana Şapeli veya S. Eyice'nin (1979) antik motiflerle bezeli sütun başlığı ve korniş buluntularını dikkate alarak 4. ve 5. yüzyıl arasına yerleştirdiği Canbazlı Bazilikası (Fig.1a) bu yüzyıl içerisinde değerlendirilebilir. Ancak doğrudan bu yüzyıl ile ilişkilendirilen bir pastoforionlu kiliseye tarafımızca rastlanmamıştır. Öte yandan 5. yüzyıla gelindiğinde artan imar faaliyetlerine paralel olarak Anadolu'daki pek çok yapıda pastoforionları görmekteyiz. II. Theodosius fermanı ile ilişkili, tapınaktan kiliseye dönüştürülen Side'deki Büyük (AA) Bazilika, Uzuncaburç Tapınak Kilisesi (Hill 1996, 254), 457-474 arasına tarihlendirilen (Cormack 1990) Aphrodisias Tapınak Kilisesi gibi yapıları biliyoruz. 431'de toplanacak konsile ev sahipliği yapması amacıyla, 2. yüzyıla tarihli bir Roma stoası modifiye edilerek inşa edilen Efes'teki Meryem Ana Piskoposluk Kilisesi bu evrede pastoforionlara sahip olmuştur (Karydis 2019, 180). Side örneği plan özellikleri ve pastoforion düzenlenişi ile Meryemlik'teki Hagia Thekla Bazilikasına (Fig.1d) benzetmekte bu sebeple 5. yüzyıl içerisinde değerlendirilmektedir (Mansel 1978, 265). Meryemlik Kutsal alanında yer alan bu yapı ve Kubbeli (Zeno) yapısı, isimlendirilmesinden de anlaşıldığı üzere imparator Zeno'nun ikinci kez tahta çıkmasının ardından anavatanında başlattığı imar faaliyetleri ile ilişkilendirilir. Aynı şekilde Alahan Manastırı'nın Doğu ve Batı kiliselerinin bu dönemde inşa edildiği kabul edilir (Hill 1996, 51; Gough 1972). Bunlar dışında 5. yüzyılda Perge A Bazilikası (Tiryaki ve Çömezoglu Uzbek, 2024), 5. yüzyıl başı ve ikinci yarısı arasında Dağ Pazarı Kubbeli Kilise (Yıldırım 2020) ve Anamur Merkez (13C) Kilisesi (Fig.1g) (Russel 1983), 5. ve 6. yüzyılda Öküzlü'deki Kuzey Kilise (Eyice 1982), Bağlıalan Kilisesi (Aydın 2019) ve Olba Manastırı'nın Kuzey Kilisesi (Yeğin 2019) bulunur. Işıkkale Kilisesi (Fig.1h) (Westphalen 2015), ve Hacıömerli Kilisesi (Hill 1996) 6. yüzyıl içinde değerlendirilirken, Milet'teki Aziz Mikhael Kilisesi yaklaşık 600 civarına tarihlendirilir (Müller-Weiner 1988, 280). Ancak binaların büyük bir çoğunluğu rölatif olarak tarihlendirildiğinden kronolojik bir anlatım yerine ortak mimari özelliklerini göz önünde bulundurarak bir değerlendirme sunmak daha doğru olacaktır.

Mimari Özellikler

Yunanistan'daki erken tarihli bazı kiliselerde G. Soteriou (1940) ve ardından A. Orlandos'un (1966) göstermeye çalıştığı gibi pastoforion mekanları, kabaca "tapınağın sağ girişinin sağında" bulunması gereken bir diakonikondan bahseden *Testamentum Domini* metnine uygun biçimde narteks veya atriuma bağlı odalar olup, batıda yer almaktadır. Hoddinott (1963, 23-32) bu iki farklı kilise biçimlenişinin sebeplerini liturjide aramaktadır. Ona göre henüz oldukça erken bir dönemde, olasılıkla 2. yüzyılda, doğu ve batıda ökaristinin düzenlenişinde farklar vardır. Antakya ayininde, kiliseye adak getiren inananlar bunları ayin başlamadan din adamlarına teslim etmekteydi. Diğer tarafta ise adakların kabulü, komünyon sonrasında gelen Barış Öpücüğü'nün ardından yer almaktaydı. Bu aslında sunulara olan bakışın bir resmini sunmaktadır. Doğu'da olasılıkla erken dönemden itibaren bu sunulara bir gizem gözüyle bakılıyordu ve böylelikle kutsal alana yakın olmaları mantıklı hale geliyordu.

Bu bağlamda Anadolu'da da odalar doğuda, olağan konumlarındadır. Konumları açısından istisna tespit edilmemişse de mimari biçimlenişlerinde farklılıklar göze çarpar. Anadolu'daki mimari tasarımlarında üç ana grup tespit edebildik (Fig.1). Bu gruplardan ilkinde, Efes Meryem Ana Piskoposluk Kilisesi (Karydis 2019, Fig.9), Aphrodisias Tapınak Kilisesi (Hebert 2000, Pl. 17), Meryem Ana şapeli (Hill 1996, Fig.16), Alahan Doğu ve Batı Kilisesi (Hill 1996, Fig. 3,2), Canbazlı Bazilikası (Fig.1a), Seyranlık Bağlıalan (Aydın 2019,526), Dağ Pazarı Kubbeli (Hill 1996, Fig.28) ve Heirapolis Kastabala'daki Kuzey ve Güney kiliselerinde (Hill 1996, Fig.12,13) görebileceğimiz gibi pastoforionları olmaları gerektiği yerde, apsis veya

bema kütesinin iki yanında buluyoruz. Ancak bu tasarım içerisinde daha farklı bir düzene işaret eden örnekler de bulunmaktadır. Bahsi geçen binalarda odalar derinlemesine dikdörtgen formlu iken kimi örneklerin enine dikdörtgen gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu durum tek başına ilgi çekici olmasa da bazı örneklerde merkezi apsis duvarının, hücrelerin içerisinde kuzey ve güney duvarlarda algılanabiliyor oluşu dikkat çekicidir (Fig.5). Örneğin Perge A Bazilikası'nın merkezi apsisi anlaşılan o ki dıştan çokgen, üç cepheli bir tasarıma sahip olmalıdır ama iki yönde pastoforionlar ile sınırlandırılmıştır (Tiryaki ve Çömezoğlu Uzbek 2024, Fig.4). Ne var ki apsisin yan duvarlarının eğrisi odaların içinde takip edilebilmektedir. Benzer düzenlemeler şehirdeki B Bazilikası (Tiryaki ve Çömezoğlu Uzbek 2024, Fig.11), Limyra (Peschlow 1984, Abb.1) ve Rhodiapolis (Akyürek ve Tiryaki 2010, Res.2) Piskoposluk kiliselerinde, Olba Manastırı Kuzey Kilisesi (Fig.5), Kadirli Ala Camii (Fig.1c), Kanlıdivane'de 1 (Fig.1b) ve 3 numaralı kiliselerde (Eyice 1976, Res.14), Uzuncaburç Tapınak Kilisesi (Hill 1996, 56), Milet Aziz Mikhael Kilisesi (Müller-Weiner 1988, Abb.19) ve Alahan Batı Kilisesinde görülmektedir. Suriye'de ise bu uygulamaya Dar Kitâ Paul ve Moses Kilisesi (Butler 1929, III.48), Djerâdeh'teki (Butler 1929, III.67) ve El Bara'daki kilisede (Tchalenko 1953, Pl. XII) rastlanmaktadır. Bu noktada akla şu soru gelmektedir: söz konusu mekânlar kilisenin inşasından daha sonraki bir yapım evresine mi aittir? Odaların mimari şemaya inşaat henüz devam ederken veya hemen bitiminde eklenmiş olma olasılığı bulunur. Ancak araştırmacıların hiçbiri bu kiliselerdeki yan odalar için farklı bir tarih önerisi sunmamıştır. Dolayısıyla inşaat için pratik bir çözüme de işaret ediyor olabilirler. Örneğin Olba Manastırı Kuzey Kilisesinin ana apsisi doğuda ana kayaya yaslanmış; kuzey ve güney yönünde beden duvarları bu kayaya değin uzatılarak iki yanda pastoforionlar meydana getirilmiştir.

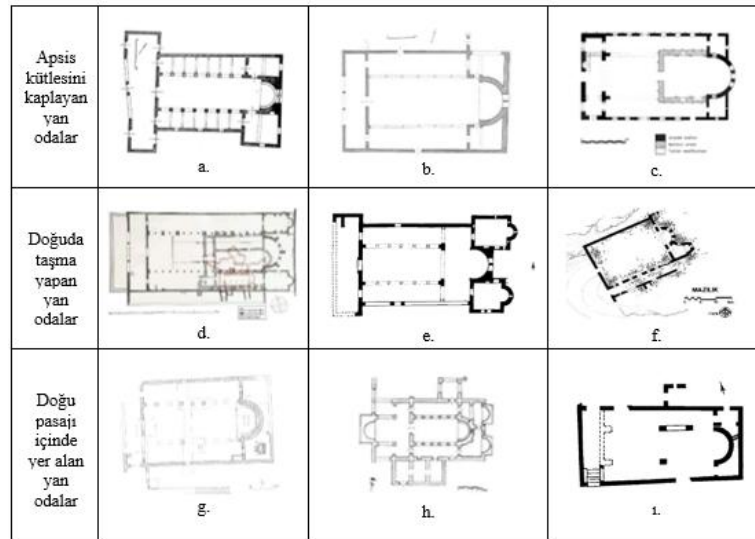
Robert W. Edward's (1982, 29) normalde “*merkezi apsisin iki yanındaki odalar apsisin doğusuna kadar uzanmaz*” demektedir. Oysa ikinci grubumuzu oluşturan örnekler bu türden düzenlemeleri ile dikkat çekerler (Fig.1). Mekânların apsisi batıda bırakacak biçimde doğuda taşma gösterdiği yapılara Öküzlü Kuzey Kilisesi (Fig.1e), Side Büyük (AA) Bazilikası, Korykos G (Transept) Kilisesi (Hill 1996, Fig.18) ve Meryemlik Hagia Thekla Bazilikası (Fig.1d) örnek gösterilebilir. A. Müfid Mansel (1978, 265) tarafından Hagia Thekla ile yakınlığı dile getirilen Side'deki yapının pastoforionları diğerlerinden farklı olarak doğuda apside sahip değildir. Bahsi edilen her bir oda merkezi apsis ile birlikte doğuda masif bir duvar içerisine alınmıştır. Mazılık'taki yapıda (Fig.1f) ise dışa taşma yapan güney odanın sınırlandırılmadığı anlaşılar. Bu durum yeniden Edward's (1982) tarafından “*cesur ve tek bir örnek*” olarak nitelendirilmiştir. 1905 yılında Gertrude Bell tarafından ziyaret edilen Olba (Ura) şehir kilisesi, bu grup içinde değerlendirilebilecek bir diğer kilisedir. Bayliss (2001, 195) tarafından en önemli özelliğinin “Suriye Tarzı” yan odaları olduğu söylenmiştir.

Bu kilisede yan odaların diğer örneklerimizden daha az olmakla birlikte doğuya taşma yaptığı anlaşılar ve muhtemelen “Suriye Tarzı” ile kastedilen de budur. Ancak Suriye'deki bu gruba dahil edebileceğimiz odalar, birinci grup içindeki Damit il-Alya, Kharâb Shems, Khirbit Hass, Djerâdeh ve Midjleyya'daki kiliseler, Brad Katedrali, Ksebjbeh Doğu, Ruwêha Güney Kilisesi gibi çeşitli örneklerden sayıca oldukça azdır (Butler 1929, III.15,31,36,67,23.33,47,26) İkinci grup içerisinde değerlendirilebilecek örnekler: Farfirtî Bazilikası, Başufan'daki Aziz Phokas Kilisesi ve Der Termanin Manastırı Kilisesidir (Butler 1929, III.32, 71, 97). Ancak bölgedeki örneklerin Anadolu'dakilere kıyasla çok daha az taşma yaptığı, neredeyse merkezi apsis ile aynı hizada olduğu görülür. Son olarak bu düzenleniş Suriye haricinde Classe'deki San Apollinare Bazilikası ve Ca'Bianca yakınlarındaki bazilika ile San Giovanni Evangelista gibi kiliselerde görülmektedir (Smith 1990a, Fig.1). Kısacası “Suriye Tarzı” tanımlaması bu gruba tam uygun düşmemektedir. Birimlerin doğuya doğru taşması aslında onların doğuya doğru yönelmesi demektir. Doğuya yönelim ise burada gerçekleştirilecek bir dua, ibadet ve tören ile ilişkilendirilebilir. Anadolu'da bu gruba dahil ettiğimiz örneklerin çoğunluğunda doğuda yer alan apsis nişlerinin bulunuyor olması da bu yönde değerlendirilebilir.

Üçüncü ve son grubu, Richard Krautheimer'in (1986, 109) Kilikya bölgesi özelinde “*bölgeye özgü bir taşra versiyonu olarak*” tanımladığı yan odalar meydana getirir. Bu versiyonda pastoforionlar apsis arkasını dolanan ve doğu pasajı adıyla bilinen alanın içinde görülürler. Alan, kemerler veya duvarlar

vasıtasıyla üç ya da iki bölüme ayrılır böylece kuzey ve güneyde odalar meydana gelir. Genellikle apsis arkasına düşen bölüm sayesinde de birbirleriyle iletişim halindedirler. Bu gruba Işıkkale Kilisesi (Fig.1h), Anamur'daki Merkez (13C) (Fig.1g) ve III numaralı (10C) Kilise (Fig.1ı), Emirzeli 2 numaralı kilise (Hild, Hellenkemper and Hellenkemper-Salies 1984, Abb.51) ve Çatıören bazilikası (Hill 1996, Fig.25) örnek gösterilebilir. Işıkkale ve Emirzeli örneklerinde doğu pasajının doğu duvarına adeta pastoforionların varlığını bildirir biçimde dışa taşkın iki apsis nişi yerleştirilmiştir. Güney bölümünde tek bir apsis nişi yer alan Çatıören bazilikasının doğu pasajını da çıkardığımızda geriye kalan tüm örneklerin dış cephede masif bir duvar biçiminde olduğu görülür. Krautheimer'in ifadesini doğrular biçimde tarafımızca bu düzenleme ile bağlantı kurabileceğimiz örnekler başka bölgelerde tespit edilememiştir.

Pastoforionların plan düzlemindeki tasarımlarından çıkıp üçüncü boyutlarına ilişkin verilerini incelediğimizde karşımıza çıkan en önemli olgunun üst katlar olduğunu görüyoruz. Duvar kalıntıları ve kirişlere ilişkin izler Öküzlü Kuzey (Muluk 2006) ve Işıkkale kiliseleri (Westphalen 2015, Fig.9), Canbazlı (Hill 1996, 107), Çatıören (Hill 1996, 148), Perge A (Fig.2) ve B (Tiryaki ve Çömezoğlu Uzbek 2024), Kanlıdivane'de 1, 3 ve 4 numaralı bazilikalar (Eyice 1976) ile Limyra Piskoposluk Kilisesi'nde (Peschow 1984) odaların üzerindeki ikincil katlar için somut kanıtlardır. Side'deki bazilikanın çevre duvarları yakınındaki yıkıntıların fazla oluşu bir üst kat olabileceğinin varsayılmasına yol açmıştır (Yıldırım 2013). Efes Meryem Ana Piskoposluk kilisesinde ise hücrelerin apside bitişik duvarlarının doğu bölümünde yer alan ve üst katlara erişimi sağlayan merdivenler görülür (Karydis 2019, Fig.9). Diğer örneklerde ikinci kata nereden erişildiği kesin olarak bilinmemektedir. Hücrelerin içerisinde ahşap gibi malzemelerden yapılmış portatif merdivenlerin kullanıldığını ve günümüze gelemediklerini düşünebiliriz. Belki de katlar kendi aralarında hiçbir bağlantı kurmamış ve galeri seviyesinden erişilmiş olabilir. Bayliss (1997, 66) Kadirli Alacami'de üst katların galerilerle bağlantılı olduğu aktarır. Galerilere ve pastoforionlara sahip kiliselerde bu bağlamda çıkarımlar yapıldığını görmek de mümkündür. Örneğin Zeno Kilisesinde odaların iki katlı olduğuna dair doğrudan deliller olmasa da Hertzfeld ve Guyer'ın (1930) galeri katındaki sütunlara ilişkin bulguları, odaların iki katlı olduğunu varsaymalarına yol açmıştır. Erken dönemde Suriye'de Dâmit- il'Alya ve Umm idj-Djimal'deki Masechos Kilisesi, sadece kuzey hücresinde gözlenmekle beraber Ruwéha Güney Kilisesi örnek gösterilebilirken (Butler 1929) Ravenna'da yalnızca San Vitale ve Classe'deki San Apollinare Bazilikasında birden fazla kat bulunur (Smith 1990a, 186). San Vitale'deki ikişer odadan apsisli ve dikdörtgen formlu olanlar aslında bir üçüncü kata sahiptir.

Figür 1. Anadolu'da Pastoforion Düzenlenişleri. a. Canbazlı Bazilikası (Eyice 1979, Fig.4). b. Kanlıdivane 1 No.lu bazilika (Eyice 1976, Res.11). c. Kadirli Alacami (Bayliss 1997, Fig.3). d. Hagia Thekla Bazilikası (Balcı 2020, Şek.3.23). e. Öküzlü Kuzey Kilise (Hill 1996, Fig.46). f. Mazılık'taki kilise (Edward's 1982, Fig.2). g. Anamur Merkez Kilise (Russel 1989, Fig.2). h. Işıkkale Kilisesi (Dagron ve Callot 1998, Fig.6). ı. Anamur 3 No.lu Kilise (Hill 1996, Fig.10).

Figür 2. Perge A Bazilikası, kuzeydoğudan bakış, kuzey odanın ikinci kat duvarları. (Tiryaki ve Çömezoğlu Uzbek 2024, 696).

Anadolu’da üçüncü bir kata ilişkin tespit edebildiğimiz tek hipotez Öküzlü Kuzey kilisesi bağlamında Yunus Muluk (2006, 38) tarafından ortaya atılmıştır. Araştırmacı, yapının her iki odasında +2,79 m ile + 2, 97 m kotları arasında bulunan delikleri, ikinci katın zeminini taşıyan konsollar ile ilişkili görmektedir. Üçüncü katın varlığını ise, +5,33 ve +5,55 m kotları arasında bulunan ve kirişlere ait olabilecek izlerle göstermeye çalışmıştır. Görüldüğü üzere hücrelerin birden fazla kata sahip olması nadir bir düzenleme değildir. Ancak çoğu yapı günümüze duvar yüksekliklerinin çok azını koruyarak gelebildiği için üçüncü katlar pek fazla kaydedilmemiştir. İki üzerinde kata sahip olarak inşa edilmiş bir pastoforion hücresinin çatı seviyesi, muhtemelen naos çatı seviyesi ile eş veya daha yukarıda olmalıdır. Bu türden pastoforionlara sahip bir kilisenin neye benzediği Louvre Müzesi’nde sergilenen ve bazilika tasviri içeren bir mozaikte görülebilir (Fig.3). Buradaki üç katlı iki kulenin arasında görülen eğrilğin kilisenin apsisini tarif ettiğini dolayısıyla iki yanındaki kulelerin pastoforionlar olduğunu anlıyoruz.

Figür 3. Louvre Müzesi, MNE 163, üç katlı pastoforion düzenini gösteren mozaik. Erişim Adresi: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010250130>

Suriye coğrafyasında paralelleri bulunabilen uygulamada üst katlardaki odaların işlevleri tartışmalıdır. Euphratensis'teki kentsel merkezlerde yer alan kilise binaları: Resafah'taki Justinianus dönemine ait kilise ve 6. yüzyıl başında inşa edilen A Bazilikasında, Zenobia Batı Kilisesinde bu kule biçimli pastoforionlar görülür (Descoeudres 1983,7). 489 tarihli, asker azizler Sergios ve Bakkhos'a adanmış Umm is-Surab'daki kilisede (Butler 1929, III.45) kuzey oda bu tipte bir düzene sahiptir ve simetriği batıdaki sundurmada, kuzey köşede yer almaktadır. 624 tarihli Sameh'teki Aziz George Manastırı'nın kilisesi (Butler 1929, III. 92) bir başka örnektir. Bu bölge dışında iki katlı tasarımı olan doğu odaları Mısır, Gürcü ve Ermeni mimarisinde de görülmektedir. Kulevari pastoforion tasarımının kilisenin anıtsal görünümüne katkı sunduğu açıktır ancak yalnız estetik kaygı ile oluşturuldukları düşünülemez. Üst katlara olan erişimin sınırlı oluşu ve kimilerinde bulunan stylobatlar, din adamlarının kullanımına ayrılmış özel alanlara işaret eder. Alt kat odaların mezar, üst katların ise anma işlevli, yani iki katlı bir martirion olduğu varsayılmaktadır (Teteriatnikov 1988, 67-68).

İşleve İlişkin Buluntular

Pastoforionlar her ne kadar ökaristik ihtiyaçlar için kullanılmışlarsa da başka işlevlere sahip olabildikleri tespit edilmiştir. Bu işlevler epigrafik verilerden ve özellikle odaların içinde bulunmuş mobilyalardan anlaşılmaktadır. Öncelikle şunu sormak gerekir: odalar Apostolik Anayasalar'ın ilk ipuçlarını verdiği ökaristi bağlamındaki fonksiyonlara sahip olduğunda, içlerinde ne gibi düzenlemeler ve mobilyalar görülür? Bu konuda bir yan oda olmamakla beraber Konstantinopolis Hagia Sophia'sının 5. yüzyıla tarihlenen, rotond planlı hazine dairesini (skeuophylakion) referans alabiliriz. Bu yapının ayin ile bağlantılı amaçlara hizmet ettiğini, 7. yüzyıla tarihlenen *Paskalya Kroniği*'nin (*Chronicon Paschale*) şu aktarımından anlıyoruz: "...kutsal hediyelerin kilise hazinesinden (skeuophylakion) sunağa getirildiği anda, cemaat hemen şöyle başlar..." (Whitby ve Whitby 1989: 167). Peki bu bina nasıl bir düzenlenişe sahipti? Öncelikle duvarlar, neredeyse kubbe seviyesine dek, kilise hazinesinin yerleştirilmesine olanak sağlayan nişlerle donatılmıştı. Ayrıca binanın içerisinde gerçekleştirilen çalışmalarda orijinal taban seviyesi açığa çıkarılmıştı ve buradaki döşeme muhtemelen sunuların prothesis ritüeli esnasında üzerine konulacağı bir masanın yerini vurgulayan dikdörtgen bir alanı işaret ediyordu (Türkoğlu, 1984). Bu binanın kilise ile kuzeyden bağlantı kurduğu anlaşılrsa da kiliseye entegre olmadığından, pastoforionlardaki gibi bema ile doğrudan bir iletişime sahip değildi. Bir anlamda yan odaların apsis önüne açılması liturjik kullanımlar ile açıklanmaktadır ve ayin esnasındaki dolaşım için din adamlarına bir kolaylık sağlar. Anadolu'da yan neflerin haricinde bemaya bağlanan pastoforionlara sahip Alahan Doğu Kilisesi, Dağpazarı Kubbeli, Canbazlı, Bağlıalan Kiliseleri gibi yapılarda nişlerin bulunması bu kullanımı güçlendirir. Genellikle diakonikon biriminde daha fazla ya da daha geniş ölçülerde nişler görülmüştür. Örneğin Canbazlı Bazilikasının (Fig.1a) yalnızca prothesisten daha geniş olan diakonikon biriminde nişler görülür. Alahan örneğinde güney odada ekstra bir niş daha bulunur ve bu S. Hill (1996, 79) tarafından dolap benzeri olarak tanımlanmıştır.

Mobilyalara gelindiğinde ise Anadolu örneklerinde nişler bilinmekle birlikte tarafımızca altar buluntusuna sahip yan odalara rastlanmamıştır. Öte yandan Kapadokya bölgesindeki kaya oyma kiliselerde genellikle iki hücrede de yer alabilen altar buluntularının varlığından haberdarız (Asutay-Fleissig 1998). Ancak bu birimler Thomas Mathews'un (1982) Göreme Tokalı Kilise'de gösterdiği gibi içlerinde ayrıca ayin yapmaya olanak tanıyan bemalar veya şapeller olarak tanımlanmaktadır. Anadolu'daki örneklerimiz hakkında ökaristi liturjisi için kullanılmadılar demek oldukça yanlıştır ancak aşağıda gösterileceği gibi liturji dışındaki farklı kullanımlara kanıt teşkil eden daha güçlü bulgulara da sahibiz.

Ökaristi liturjisi dışında kalan ve Anadolu'da en sık rastlanan işlevlerden ilki yan odaların vaftizhane olarak kullanımıdır. Örneğin Anamur Merkez Kilisesinin doğu pasajı içinde düzenlenen diakonikon hücrelerinde, sütun kaidelerinden anlaşıldığı üzere bir kiborion bulunuyordu ve bu altındaki haç formu vaftiz teknesinin üzerini örtüyordu (Fig.1g ve Fig.4). Ayrıca odanın doğu duvarında, güney yönünde uzanan bir su çıkışı da tespit edilmiştir (Russel 1983). Tüm bunlar odanın vaftiz liturjisi için ayrıldığını ve planlandığını kanıtlar. Vaftizhanesini doğu pasajı içinde bulundurması sebebiyle bu yapının Akdeniz bölgesindeki vaftizhaneler arasında özel bir yeri olduğu, Ayşe Aydın (2006, 18) tarafından bildirilmiştir. Ancak benzer konumda ve plandaki başka bir vaftiz teknesi, Işıkkale Kilisesi'nde 2007 yılında çoktan yok

olmasına rağmen 2005 yılında fotoğraflanmıştır (Westphalen 2015, 542). Yeniden güney odada bulunmuş, Zeno Kilisesi'nin dört yapraklı yonca plana sahip teknesi, Prokonnesos mermerinden üretilmişti; maalesef günümüze ulaşamamıştır ancak Kramer (1963, 304-305) tarafından belgelenmiştir. Son olarak Hagia Thekla Bazilikasının güney odasında kireçtaşı malzemeden üretilmiş çam kozalağı biçimli bir buluntu kaydedilmiş ve ortasında bir oluk bulunduğundan araştırmacılar bunun bir su yapısı ile ilişkili olabileceğini belirtmiştir (Herzfeld ve Guyer 1930, 15).

Figür 4. Anamur Merkez Kilisesi, diakonikonda bulunmuş vaftiz teknesi. (Russel 1989: Fig.5).

Tüm bu veriler güney odanın kullanımına ışık tutar ancak bu işlev bu birimle sınırlı kalmamış kuzey odada da vaftizhane işlevi kaydedilmiştir. Bunlardan ilki kuzey odasındaki haç planlı vaftiz teknesi ile Bağlıalan Kilisesi'dir. Prothesisin doğu duvarındaki pencere hizasıyla zemine doğru inen bir su kanalının varlığı da tespit edilmiştir (Aydın, 2019). Zeus Olbios Tapınağının 5. yüzyılda kiliseye dönüştürülmesi esnasında apsisle sonlanan kuzey odasına haç planlı tekne yerleştirilmiştir (Aydın 2006, 14). Eluase-Sebaste'de (Ayaş) agora yapısının 5. veya 6. yüzyılda kilise olarak yeniden inşasında haç planlı tekne konularak kuzey birim vaftizhane işlevine sahip olmuştur (Aydın 2006). Son olarak 6. yüzyıla atfedilen Hacıömerli'deki kilisenin apsisli prothesis biriminde dıştan haç içten ise yonca planlı tekne yer alır (Aydın 2006, 24). Tüm bu örnekler Anadolu'da yan odaların kesin olarak vaftizhane işlevini ortaya koymakla birlikte elimizdeki sınırlı arkeolojik veri, oda seçiminde bir norm olup olmadığı konusunda bilgi vermemektedir (Tablo 1). G. Descoudres (1983, 14) vaftizhane olarak kullanılan yan odaların bazı durumlarda diğer odadan daha geniş veya daha fazla pencere açıklığına sahip olabildiğinden bahsetmektedir. Çünkü artık kilise hazinesini muhafaza eden ve dolayısıyla güvenlik kaygısı güdülen bir mekân olmaktan çıkmıştır. Işıkkale Kilisesi'nde doğu pasajında yer alan güney oda biraz daha büyük olacak biçimde bölümlenmiştir. Ancak genele bakıldığında Anadolu'da vaftizhane işlevi kesinleştirilmiş yan odaların ölçülerinin diğer odayla kıyaslandığında büyük farklılıkları yoktur.

Tablo 1. Anadolu'daki yan odaların vaftizhane kullanımı.

	Güney yan oda (diakonikon)	Kuzey yan oda (prothesis)
Anamur Merkez Kilisesi	x	
Zeno Kilisesi	x	
Işıkkale Kilisesi	x	
Hacıömerli Kilisesi		x
Uzuncaburç Tapınak Kilisesi		x
Ayaş-Agora Kilisesi		x
Bağlıalan Kilisesi		x

Yan odaların vaftizhane kullanımı Suriye'de bilinen bir düzenlemedir. Benzer biçimde bölge yapılarında her iki yan oda için de bu işlevden bahsedebiliyoruz. Fakat burada oranlar kuzey odanın lehine gelişmektedir. Bölgede güney odanın vaftiz liturjisi için kullanıldığı örnekler: Kalat Kalota ve Kursi Kiliseleridir. Başmışlı Batı Kilisesinde su gideri ile birlikte yuvarlak bir tekne kuzey odada bulunur (Descœudres 1983, 14). Kuzey odada benzer işlevler: Dar Kitâ Trinity Kilisesi, Deir Siman Kuzeydoğu Kilisesi, Bakırha Batı Kilisesi, Ksedjbeh Doğu Kilisesi, Dehes Doğu Kilisesi ve Zenobia Batı Kilisesi'nde kanıtlanmıştır (Descœudres 1983, 14). Ayrıca Brad'deki Julianus Bazilikası'nın kuzey yan odasında yer alan ve sarnıca açılan açıklık nedeniyle mekân araştırmacılar tarafından vaftizhane olarak adlandırılmıştır (Descœudres 1983, 15). Ökaristi haricindeki işlevler Ravenna'daki apsis yan odalarından da bilinmektedir. Öne çıkanlar mozole, cenaze törenleri, şapel ve özellikle San Giovanni Evangelista'nın kuzey odasında, oldukça güçlü delillerle ortaya konulduğu üzere (Smith 1990b) kütüphane veya yazıhane fonksiyonlarıdır. Ancak bölge kiliselerinde vaftiz liturjisi ile ilgili veri kaydedilmemiştir.

Ökaristik kullanım haricindeki bir işleve ipucu sağlayan son ve tek bir buluntu Olba Manastırı Kuzey Kilisesinde ele geçirilmiştir. Zemini opus sectile tekniğinde döşenmiş diakonikon biriminin doğu duvarını oluşturan ana kayaya oyulmuş yuvarlak kemerli bir niş görülmektedir. Nişin içerisine ise kireçtaşı oval taşlar birleştirilerek oluşturulmuş bir hazne yerleştirilmiştir (Fig.5). Ölçüleri, en geniş olduğu üst bölümde iç çapı 100 cm, dış çapı 143 cm ve derinliği 104 cm şeklinde (Yeğin, 2019, 95) olan bu hazneye bağlı bir su kanalı bulunmamıştır. Aynı zamanda mozaik zeminin bu noktayı odak haline getirmesi (Özyıldırım ve Yeğin 2017), bunun bir röliker haznesi olabileceğini gösterir. Böylelikle, muhtemel bir martirion ya da kutsal emanetlerle ilişkili kullanım Anadolu için ortaya konulmaktadır. Ayşe Aydın (2009) Kilikya ve Isauria bölgesinde *in situ* olarak yan odalarda rölikerler bulunmamasına karşılık Suriye ile olan mimari yakınlıktan dolayı bu bölgede yan odaların rölik hazneleri bulundurabileceğini söylemektedir.

Suriye'de martirion, kutsal emanetlerle ilişkili kullanımlar için ya da gömü ve cenaze alanları olarak apsis yan odaları kullanılabiliyordu. Benzer işlevler Ravenna kiliseleri için de öngörülmüştür (Smith, 1990a). 414 yılına tarihlenmiş Ksedjbeh Doğu Kilisesi bir yan odasının martirion olarak kullanıldığını bildiğimiz en erken örnektir (Descœudres 1983, 19). Resafah'taki Aziz Sergios'a adanan kilisenin kuzey odası azizin martirionu olarak kullanılmıştır. Bu kullanımda odaların içerisinde bir veya birden fazla röliker bulunabilir. Nitekim Olba'daki yapının, güney odasında belki de bir lahidin yerleştirilmesi amacıyla güney duvarında yükseltilmiş bir platform yer almaktadır (Fig.5). Bu anma işlevi ile bağlantılı olarak yan odaların içerisinde gömütlere rastlanmasıyla da uyumludur. Dehes Doğu Kilisesi, Id-Dêr ve Dibsi Faraj'da yan odalarda lahitlere rastlanmış, Oboda'da Güney kilisenin kuzey hücresinde mezar bulunmuştur (Descœudres 1983, 17). Ayrıca Herbet Şeiḥ Barakât ve Bamuqqa Kilisesi, Behyo'daki Doğu ve Batı Bazilikası, Deir Si'man ve Taqle Kilisesi'nde güney yan odaların martirion işlevi gördüğü bilinir (Alpaslan 1998, 163; Tchalenko 1953). Bu tür martirionlar özel ibadetlerle, inananların şefaathalepleri için düzenlenen törenlerle ilişkili olmalıdır. Kesinlik kazanmamış olmakla beraber Olba Manastırı'ndaki diakonikon da benzer bir işleve sahip olmalıydı ve bunun için güney odanın tercih edilmesi de önemlidir. Çünkü bir standart olmasa bile 5. ve 6. yüzyıllarda özellikle Antakya kiliselerinde güney odanın martirion olarak tercih edilmesi yaygındı (Descœudres 1983, 22-23). Ayrıca küçük boyutlu rölikerlerin doğrudan odalar içindeki nişlerde yer almış olma olasılığı da bulunur.

Figür 5. Olba Manastırı, Kuzey Kilise, Diakonikon genel görünüm. (Özyıldırım ve Yeğin 2017, Lev.4).

Sonuç

Pastoforionlar veya apsis yan odaları, Anadolu’da özellikle 5. yüzyıl başta olmak üzere Erken Bizans dini mimarisinde kendine yer bulabilmiştir. Bu odalar farklı zamanlarda farklı coğrafyalarda karşımıza çıkarlar. Ancak aynı coğrafya hatta şehirde bile aynı yüzyıla ait her kilisede bulunmazlar. Bu Suriye kiliselerinin aksine Anadolu’da ne zaman bir mimari norm halini aldıklarını tespit etmeyi zorlaştırmaktadır. Görünen tablo bunun Erken Bizans döneminde olmadığıdır. Çünkü 6. yüzyıla gelindiğinde dahi hala doğuda sadece ana apsisi yer alan ve yan odaları bulunmayan kiliseler inşa edilmeye devam ediyordu. Bunun olası bir nedeni litürjinin henüz tam birlik içerisinde olmayıp yerel geleneklere bağlı olması olabilir. Ökaristinin henüz tam ihtişamına ulaşmadığı bu dönemde prothesis diye bir ayinden bile haberdar değiliz. Öyle ki bu ayine ilişkin en erken kanıt yaklaşık 800 yılı civarına tarihlenen *Barberini Euchologion*’u idi (Marinis 2014: 20). Öyleyse prothesis adlı kuzey odasının isimlendirilmesi gibi fonksiyonuna dair yapılan tanımlamalarda bu dönem için yanlıştır. Zaten prothesis kelimesi de bir mimari birimi ancak 11. yüzyılda yazılmış *Protheoria* metninde tanımlamıştı (Bornert 1966). Tüm bunlar diakonikon biriminin prothesis işlevini de erken dönemde üstlenmiş olabileceğinin göstergesidir. Böylece diğer yan oda Suriye’de görüldüğü gibi vaftizhane veya martirion olarak kullanılabilir.

İki bölge arasında yan odalar özelinde görülen yakınlık, Anadolu’daki örneklerin bulundukları coğrafi konumlar ile pekiştirilebilir. Dikkat edildiğinde pastoforionlara sahip kiliselerin Akdeniz bölgesinde, Pamphylia ve Likya’da daha az olmakla birlikte Ovalık ve Dağlık Kilikya’da (Isauria) yoğunlaştığı fark edilir. Batı Anadolu’da ise oldukça az sayıda örnek bilinmektedir. Erken dönemde başkentte pastoforionlar hakkında verimizin olmayışı da doğrudan komşu Suriye coğrafyası ile bağlantı kurmamıza olanak tanımaktadır. R. Krautheimer (1986, 306-307), Suriye’nin komşu coğrafyalara olan mimari etkilerini şu şekilde aktarıyor:

“Konstantinopolis’e karşı duyulan hoşnutsuzluk, sınır eyaletlerinin yerli halklarıyla onların monofizit ruhban sınıfı tarafından paylaşıyordu ve bu durum, sınır bölgelerindeki halklar arasında mimari fikirlerin alışverişine yol açtı. Suriye kilise planı – bir apsis (yarım daire ya da kare biçimli) ve onun iki yanında yer alan yan odalar Mısır’a taşındı.”

Henüz erken dönemde bir şekilde başkent Konstantinopolis'e kadar uzanan Antakya piskoposluğunun dini otoritesini ve etkisini, Akdeniz coğrafyasında daha etkin biçimde göstermiş olduğu şüphesizdir. Ancak bu durum Anadolu için ne kadar dini bir rekabet kaynaklıydı bilmiyoruz. Bu iki coğrafyanın oldukça yakın ve aralarında ulaşımın kolay olması iki yönlü pek çok aktarımı etkilemiş olmalıdır. Pastoforionlu kiliselerin yoğunlaştığı bölgeler coğrafi olarak Toros dağları ile sınırlanmıştır. Bu sebeple Anadolu'nun iç kesimlerine nazaran deniz yoluyla da erişimin mümkün olduğu Suriye coğrafyası ile daha yakın ilişkiler kurulmuştur.

Suriye kilise planının karakteristiği Thomas Mathews'un (1971) da belirttiği gibi "üçlü kutsal alan" olarak pek çok araştırmacı tarafından tanımlanmıştır ve kutsal alanın, "apsis + yan oda" şeklinde üç bölümden oluşan formülasyonu, Anadolu'ya aktarılmıştır. Ancak bu, odaların işlevlendirilmesinin de gösterdiği gibi sadece mimari geleneklerin değil liturjinin de bir aktarımıdır. Yalnız her şeyin birebir kopyalandığını düşünmemek gerekir. Martir kültürünün daha önemli ve yaygın olduğu Suriye'ye kıyasla Anadolu'da verilerimiz oldukça sınırlıdır. Mevcut verilere göre pek tercih edilen bir uygulama olmadığını söyleyebiliyoruz. Ayrıca Kilikya özelinde rastlanan doğu pasajı içerisindeki odalar mimari birtakım yenilikleri işaret eder. Sonuç olarak apsis yan odaları, pratikteki pek çok unsurunu koruyarak Suriye üzerinden Anadolu'ya geçmiş ve Akdeniz'in güney kıyılarında ve iç kesimlerinde yaygınlaşmıştır.

Yazar Katkıları

Yazar makalenin son hâlini okudu ve onayladı.

Çıkar Çatışması (Zorunlu)

Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Kaynakça

- Akyürek, E. ve Tiryaki, A. (2010). Rhodiapolis Piskoposluk Kilisesi Kazılarında Üç Mimari Plastik Eser Üzerine Değerlendirmeler. *ADALYA*, 13, 389- 403.
- Alpaslan, S. (1998). Demre'deki H. Nikolaos kilisesi liturjik mekanları. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15(1), 159–173.
- Asutay-Fleissig, Neslihan. (1998). *Byzantinische Apsisnebenräume: Untersuchung zur Funktion der Apsisnebenräume in den Höhlenkirchen Kappadokiens und in den Mittelbyzantinischen Kirchen Konstantinopels*. Weimar.
- Aydın, A. (2006). Kilikya ve İsaurya Bölgesi Vaftiz Yapıları. *Sanat Tarihi Dergisi*, 15(1), 1–19.
- Aydın, A. (2009). Hristiyan Dinindeki Martir-Aziz ve Rölik Kültünün Kilikya-Isaurya Bölgesi Hristiyanlığına Yansımaları. *OLBA*, 17, 53-82.
- Aydın, A. (2019). Dağlık Kilikia'daki Geç Antik Dönem Kırsal Yerleşimlerinde Kiliselerin Rolü: Seyranlık-Bağlıalan Örneği. *Sanat Tarihi Dergisi*, 28(2), 521–547.
- Balcı, Ö. B. (2020). *Ayatekla Kutsal Alanı'nda (Meryemlik'te) Bulunan "Kubbeli Kilise"nin Güncel Bulgular Doğrultusunda Yeniden Değerlendirilmesi ve Mekansal Özellikleri*. [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı]. İstanbul.
- Bayliss, R. (1997). The Alacami in Kadirli: Transformations of a Sacred Monument. *Anatolian Studies*, 47, 57–87. <https://doi.org/10.2307/3642900>
- Bayliss, R. (2001). *Provincial Cilicia and the Archaeology of Temple Conversion* [Doctoral dissertation, University of Newcastle upon Tyne]. Newcastle.
- Bornert, René. (1966). *Les commentaires byzantins de la Divine Liturgie du VIIe au XVe siècle*. Archives de l'Orient Chrétien 9. Institut français d'études byzantines.
- Brightman, F. E. (1896). *Liturgies. Eastern and Western*. (Volume 1). Clarendon Press.
- Butler, H. C. (1906). The Tychaion at Is-Sanamên and the Plan of Early Churches In Syria (Princeton University Expedition). *Revue Archéologique*, 8, 413–423.
- Butler, H. C. (1923). Nabataean Temple Plans and the Plans of Syrian churches. In H. Glück (Ed.), *Studien zur Kunst des Ostens: Josef Strzygowski zum sechzigsten Geburtstage von seinem Freunden und Schülern*. (pp. 9–16). Avalun-Verlag.
- Butler, H. C. (1929). *Early Churches in Syria Fourth to Seventh Centuries*. E. Baldwin Smith (Ed.). Princeton University.
- Cormack, Robin. (1990). The Temple as the Cathedral, In Charlotte Roueché and Kenan T. Erim (Eds). *Aphrodisias Papers: Recent Work on Architecture and Sculpture*. (pp.75–88). Cushing-Malloy.
- Cresswell, R. H. (1900). *The Liturgy of the Eighth Book of 'The Apostolic Constitutions': Commonly Called the Clementine Liturgy*. E. & J. B. Young & Co.
- Crowfoot, J.W. (1941). *Early Churches in Palestine*. Oxford University Press.
- Dagron, G. and O. Callot (1998). Les bâtisseurs isauriens chez eux. In I. Ševčenko and I. Hutter (Eds.), *ΑΕΤΟΣ. Studies in Honour of Cyril Mango presented to him on April 14, 1998*. (pp.55–70). Teubner.

- Descoedres, Georges. (1983). *Die Pastophorien im syro-byzantinischen Osten: Eine Untersuchung zu architektur- und liturgiegeschichtlichen Problemen*. Wiesbaden.
- Edwardś, R. W. (1982). Two New Byzantine Churches in Cilicia. *Anatolian Studies*, 32, 23–32. <https://doi.org/10.2307/3642669>
- Eyice, S. (1976). Silifke Çevresinde İncelemeler: Kanlıdivan (Kanytelis-Kanytelideis Basilikaları/ Bir Ön Çalışma). *Anatolian Research*, 4, 411-442.
- Eyice, S. (1979). La Basilique de Canbazlı en Cilicie. *Zograf*, 10, 22–29.
- Eyice, S. (1982). Un site byzantin de la Cilicie: Öküzlü et ses basiliques. In L. Hadermann-Misguich and G. Raepsaet (Eds.), *Rayonnement grec: hommages à Charles Delvoye*. (pp. 355–367). Editions de l'Université de Bruxelles.
- Funk, F. X. (1905). *Didascalia et Constitutiones Apostolorum* (Volume 1). In *libraria Ferdinandi Schoeningh*.
- Gough, Michael. (1972). The Emperor Zeno and some Cilician Churches. *Anatolian Studies*, 22, 199–212. <https://doi.org/10.2307/3642564>
- Hebert, L. (2000). *The Temple-Church at Aphrodisias*. [Ph.D. Thesis, New York University, Institute of Fine Arts]. New York.
- Herzfeld, E. and Guyer, S. (1930). *Meriamlik und Korykos: Zwei Christliche Ruinenstätten des Rauhen Kilikiens*. MAMA (Volume 2). Manchester University Press.
- Hild, F., Hellenkemper, H. and Hellenkemper-Salies, G. (1984). Kommagene-Kilikien- Isaurien. In K. Wessel and M. Restle (Eds.), *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, IV, (pp.182–356). Anton Hiersemann.
- Hill, S. (1996). *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*. Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs Vol. 1. Variorum.
- Hoddinott, R. F. (1963). *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia: a Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*. Macmillan.
- Karydis, N. (2019). The development of the Church of St. Mary at Ephesos from late antiquity to the Dark Ages. *Anatolian Studies*, 69, 175–194. <https://doi.org/10.1017/S0066154619000103>
- Kramer, J. (1963). Ein Fund an der Kuppelbasilika von Meriamlik. *Byzantinische Zeitschrift* 56(2), 304-307. <https://doi.org/10.1515/byzs.1963.56.2.304>
- Krautheimer, R. (1986). *Early Christian and Byzantine Architecture*. Revised by Richard Krautheimer and Slobodan Ćurčić. Yale University Press.
- Mansel, A. M. (1978). *Side: 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*. Türk Tarih Kurumu.
- Marinis, Vasileios. (2014). *Architecture and Ritual in the Churches of Constantinople: Ninth to Fifteenth Centuries*. Cambridge University Press.
- Mathews, Thomas F. (1971). *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*. Pennsylvania State University Press.

- Mathews, Thomas F. (1982). Private' Liturgy in Byzantine Architec-ture: Toward a Reappraisal. *CahArch*, 30, 125–38.
- Muluk, Y. (2006). *Öküzlü Kuzey Kilise Örneğinde Erken Bizans Dönemi Kilikia ve İsaoria Transeptli Bazilikaları*. [Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı]. Ankara.
- Müller-Weiner, W. (1988). Untersuchungen im Bischofpalast in Milet (1977-1979). *Istanbuler Mitteilungen*, 38, 279-290.
- Niewöhner, P. (2016). Church building in Anatolia during the reign of Constantine and his dynasty. In *Acta XVI Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae; Pars 1*, (pp.295-310). Pontificio Istituto Di Archeologia Cristiana.
- Orlandos, A. K. (1966). “Η από του νάρθηκος προς το ιερόν μετακίνησις τουδιακονικού εις τας ελληνιστικάς βασιλικάς”. *Deltion ChAE*, 4, 353–372.
- Özyıldırım, M. ve Yeğin, Y. (2017). Olba Manastırı Kuzey Kilisesi’nden Diakonikon Bizans Dönemi Opus Sectile Taban Döşemesi. *Seleucia*, 7, 37–69.
- Peschlow, Urs. (1984). Die Bischopskirche in Limyra. In: *Extrait des Actes du Xe Congres International d’archeologie Chretienne, Thessalonique 28 september -4 Octobre 1980 Vol. II*. (pp.409–421). Città del Vaticano.
- Russell, J. R. (1983). Excavations at Anemurium, 1982. *Echos du monde classique: Classical views*, 27(2), 168–183.
- Smith, J. C. (1990a). Form and Function of the Side Chambers of Fifth- and Sixth-Century Churches in Ravenna. *Journal of the Society of Architectural Historians*, 49(2), 181–204. <https://doi.org/10.2307/990476>
- Smith, J. C. (1990b). The Side Chambers of San Giovanni Evangelista in Ravenna: Church Libraries of the Fifth Century. *Gesta*, 29(1), 86–97. <https://doi.org/10.2307/767103>
- Soteriou, G. (1940). Η πρόθεσις καὶ τὸ διακονικὸν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ. *ΘΕΟΛΟΓΙΑ*, 18, 76–100.
- Tchalenko, G. (1953). *Villages antiques de la Syrie du Nord: le massif du Bélus à l’époque romaine*. (Volume II). Geuthner.
- Teteriatnikov, N. (1988). Upper-Story Chapels Near the Sanctuary in Churches of the Christian
- Tiryaki, A. ve Çömezoğlu Uzbek, Ö. (2024). Byzantine Architecture in the Lower City of Perge. *Art-Sanat*, 21, 683–720. [10.26650/artsanat.2024.21.1312941](https://doi.org/10.26650/artsanat.2024.21.1312941)
- Türkoğlu, S. (1984). Ayasofya Skevophilakionu Kazısı. *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, 9, 25-35.
- Varalis, Y. (2006). Prothesis and Diakonikon: Searching the Original Concept of the Subsidiary Spaces of the Byzantine Sanctuary. In A. Lidov (Ed.), *Hierotopy: the Creation of Sacred Spaces in Byzantium and Medieval Russia*. (pp.282–298). Progress-Tradition.
- Westphalen, S. (2015). Işıkkale Kilisesi. *OLBA*, 23, 523–552.
- Whitby, M. and Whitby, M. (1989). *Chronicon Paschale 284-628 AD*. Translated Texts for Historians 7. Liverpool University Press.

- Yeğin, Y. (2019). *Olba Manastırı*. [Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı]. Ankara.
- Yıldırım, Ş. (2013). Side Antik Kentinin Bizans Dönemi Dini Mimarisi. [Doktora Tezi. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı]. Eskişehir.
- Yıldırım, Ş. (2020). Dağpazarı Kubbeli Kilisesine Dair Bir Değerlendirme. In M. E. Altınsapan ve B. Y. Olcay Uçkan (Eds.), *Canan Parla Armağanı Sanat Tarihi, Arkeoloji, Tarih ve Filoloji Araştırmaları*. (pp. 331–352). Doğu Kütüphanesi.